Volume-7 (2026)
Special Issue-2 (March)
RESEARCH HUB
International Peer-Reviewed Multidisciplinary E-Journal
ISSN
2582-9173
Website : www.researchhub.org.in/research-hub !! Email : researchhubjournal@gmail.com

साहित्य व कथा-कथनातील संगणकीय सर्जनशीलता : एक अभ्यास

विशाल वसंतराव टेंभे
संधोधक विद्यार्थी
मराठी विभाग,
राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज, नागपूर विद्यापीठ, नागपूर
Email:tembhevishal@gmail.com
Mob: 9404584277

प्रा. डॉ. गिरीश सपाटे
मार्गदर्शक
मराठी विभाग,
राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज, नागपूर विद्यापीठ, नागपूर

प्रा. डॉ. शैलेंद्र धर्मदास लेंडे
संशोधन केंद्रप्रमुख
मराठी विभाग,
राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज, नागपूर विद्यापीठ, नागपूर

Crossref DOI - https://doi.org/10.63665/rh.v7i2.144

सारांश (Abstract) :

21 व्या शतकात AI आणि संगणकीय तंत्रज्ञानाने मानवी सर्जनशीलतेच्या परंपरागत संकल्पनांना नवे आव्हान दिले आहे. साहित्य आणि कथा-कथन ही मानवी भावविश्व, अनुभव आणि कल्पनाशक्तीची मूलभूत अभिव्यक्ती मानली जाते. संगणकीय प्रणाली कविता, कथा, कादंबरी, पटकथा आणि संवाद अलीकडील काळात निर्मिती करू लागल्या आहेत. या संशोधन लेखाचा उद्देश साहित्य व कथा-कथनातील संगणकीय सर्जनशीलतेचा सैद्धांतिक, ऐतिहासिक आणि समालोचनात्मक अभ्यास करणे हा आहे. संगणकीय सर्जनशीलतेची संकल्पना, तिचा विकास, साहित्य व निर्मितीतील वापर, मानवी लेखक आणि यंत्र यांच्यातील सहकार्य, तसेच लेखकत्व, मौलिकता आणि नैतिकता यांसारख्या प्रश्नांचा येथे विचार करण्यात आला आहे. संगणकीय सर्जनशीलता ही मानवी सर्जनशीलतेचा पर्याय नसून ती साहित्य निर्मितीतील एक नवे सहाय्यक साधन ठरू शकते असे हा अभ्यास दर्शवितो. संतुलित आणि विवेकपूर्ण वापर केल्यास संगणकीय सर्जनशीलता मराठी साहित्यालाही नवे आयाम देऊ शकते.

बिजशब्द (Keywords) : संगणकीय सर्जनशीलता, साहित्य, कथा-कथन, कृत्रिम बुद्धिमत्ता, डिजिटल साहित्य, लेखकत्व

प्रस्तावना (Introduction) :

साहित्य मानवी संस्कृतीचा आत्मा आहे. अतिप्राचीन काळातील मौखिक कथा, पुराणकथा, लोककथा

ते आधुनिक कादंबरी, कविता आणि डिजिटल साहित्य असा प्रवास झाला आहे. कथा-कथन ही केवळ मनोरंजनाची प्रक्रिया नसून ती समाजाचे मूल्य, इतिहास आणि भावनिक अनुभव व्यक्त करते. पारंपरिक सर्जनशील प्रक्रिया मानवी मेंदूशी, कल्पनाशक्तीशी आणि भावनांशी निगडित मानली गेली आहे. परंतु गणकीय तंत्रज्ञानाच्या प्रगतीमुळे आज यंत्रेही कथा करू लागले आहेत.

AI मशीन लर्निंग आणि नैसर्गिक भाषा प्रक्रिया या तंत्रज्ञानांच्या साहाय्याने संगणक मोठ्या प्रमाणातील साहित्यिक मजकुराचे विश्लेषण करून नवीन कथा, कविता किंवा संवाद निर्माण करू शकतात. यामुळे साहित्य निर्मितीच्या संकल्पनेत आमूलाग्र बदल होत आहेत. लेखक, समीक्षक आणि अभ्यासकांमध्ये उत्सुकता व शंका निर्माण झाल्या आहेत. संगणक खरोखर सर्जनशील असू शकतो का? की तो केवळ मानवी लेखनाची नक्कल करतो? या प्रश्नांचा शोध घेणे आवश्यक ठरते.

संगणकीय सर्जनशीलता : संकल्पना व व्याप्ती

संगणकीय सर्जनशीलता म्हणजे संगणकीय प्रणालीद्वारे नवीन, अर्थपूर्ण आणि संदर्भ सुसंगत आशयाची निर्मिती होय. ही संकल्पना केवळ तांत्रिक नसून तत्त्वज्ञान, मानसशास्त्र आणि सौंदर्यशास्त्राशीही नाते आहे. संगणकीय सर्जनशीलतेत यंत्रे उपलब्ध डेटावरून नमुने ओळखून नवीन संकल्पना तयार करतात. साहित्याच्या संदर्भात ही सर्जनशीलता शब्दनिवड, कथारचना, व्यक्तिरेखन आणि संवादनिर्मिती यांमध्ये दिसून येते. परंतु संगणकाला भावनांची अनुभूती नसल्याने त्याची सर्जनशीलता ही ‘अनुकरणात्मक’ स्वरूपाची मानली जाते. तरीसुद्धा, ही प्रक्रिया साहित्याच्या अभ्यासासाठी आणि प्रयोगशील लेखनासाठी उपयुक्त आहेत.

कथा-कथनाची परंपरा आणि तांत्रिक बदल :

कथा-कथनाची परंपरा मौखिक संस्कृतीतून लिखित आणि नंतर मुद्रित माध्यमांतून विकसित झाली. प्रत्येक तांत्रिक बदलाने कथा सांगण्याची पद्धत बदलत गेली. छपाईमुळे कादंबरीचा विकास झाला, तर डिजिटल माध्यमांमुळे ई-पुस्तके आणि हायपरटेक्स्ट साहित्य उदयास आले. संगणकीय कथा-कथन ही या परंपरेतील पुढची पायरी आहे. येथे कथा स्थिर न राहता परस्पर संवादी स्वरूप धारण करते. वाचकाच्या निवडीप्रमाणे कथा बदलू शकते. यामुळे कथनाची एकरेषीय रचना बदलून बहुपर्यायी रचना निर्माण होते.

साहित्यनिर्मितीत AI वापर :

आज AI प्रणाली कविता, लघुकथा, कादंबरीचे आराखडे आणि पटकथा तयार करते. नैसर्गिक भाषा प्रक्रियेच्या साहाय्याने भाषेचे व्याकरण, शैली आणि आशय समजून घेतात. लेखक या साधनांचा वापर कल्पनाविस्तार, कथाबीज निर्मिती आणि भाषाशुद्धीकरणासाठी करतात. मराठी साहित्याच्या संदर्भातही AI-आधारित साधनांचा वापर वाढला आहे. भाषांतर, संपादन आणि शैली विश्लेषणासाठीAI साधने उपयुक्त ठरू शकतात. परंतु साहित्य निर्मितीतील मानवी अनुभवाची जागा AI घेऊ शकत नाही, हे लक्षात घेणे आवश्यक

आहे.

डिजिटल वाचक आणि कथा-अनुभव :

डिजिटल युगात वाचकाची भूमिका बदलत आहे. संगणकीय कथा-कथनात वाचक हा केवळ ग्रहणकर्ता न राहता सहनिर्माता ठरतो. परस्पर संवादी कथांमध्ये वाचकाच्या निवडीप्रमाणे कथानक बदलते. यामुळे वाचनाचा अनुभव अधिक वैयक्तिक आणि गतिमान होतो. परंतु या प्रक्रियेत कथाकाराचे नियंत्रण काही प्रमाणात कमी होते. पारंपरिक कथनातील भावनिक एकात्मता आणि चिंतनशील वाचनाचा अनुभव टिकवणे हे मोठे आव्हान आहे. डिजिटल वाचक आणि साहित्य यांचे नाते नव्याने परिभाषित होत असताना दिसते.

संगणकीय सर्जनशीलता आणि सौंदर्यशास्त्र :

सौंदर्यशास्त्र ही साहित्याची आत्मा मानली जाते. रस, भाव, अनुभूती आणि प्रतीकात्मकता यांवर साहित्यिक सौंदर्य उभे असते. संगणकीय सर्जनशीलतेत सौंदर्य हे अल्गोरिदमद्वारे मोजता येणाऱ्या नमुन्यांवर आधारित असते. त्यामुळे प्रश्न निर्माण होतो की यांत्रिक प्रणाली सौंदर्याची अनुभूती देऊ शकते का? भारतीय रस सिद्धांताच्या संदर्भात पाहता, रसास्वाद हा मानवी संवेदनांशी निगडित आहे. म्हणून संगणकीय सर्जनशीलता सौंदर्य निर्मितीत सहाय्यक ठरू शकते. मानवी मनातूनच अंतिम अनुभूती जन्म घेते.

भाषाशैली, बोली आणि संगणकीय मर्यादा :

साहित्याची ओळख त्याच्या भाषा शैलीत आणि बोली भाषेतून प्रकट होते. संगणकीय प्रणाली प्रामुख्याने प्रमाण भाषेवर प्रशिक्षित असल्याने बोलीभाषा, ग्रामीण शब्दप्रयोग आणि सांस्कृतिक संकेत समजण्यात मर्यादा येते. मराठी सारख्या भाषेत प्रादेशिक विविधता मोठ्या प्रमाणावर आढळते. AI निर्मित मजकुरात ही विविधता कमी दिसते. त्यामुळे भाषिक एक सुरीकरणाचा धोका संभवतो. साहित्याच्या अभ्यासात भाषिक वैविध्य महत्त्वाचे असल्याने संगणकीय सर्जनशीलते सोबत मानवी भाषा तज्ज्ञांचा सहभाग अनिवार्य ठरतो.

AI निर्मित कथा :

AI प्रणाली ज्या डेटावर आधारित असतात, त्यात समाजातील विद्यमान पूर्वग्रह प्रतिबिंबित होण्याची शक्यता असल्याने संगणकीय कथांमध्ये लिंग, जात व वर्ग विषयक साचलेली प्रतिमा पुन्हा निर्माण होऊ शकते. स्त्री, दलित किंवा उपेक्षित घटकांचे अनुभव पुरेशा संवेदनशीलतेने मांडले जात नाहीत असा धोका संभवतो. साहित्य हे सामाजिक वास्तवाचे प्रतिबिंब असल्याने संगणकीय सर्जनशीलतेत समावेशक दृष्टिकोन आवश्यक आहे. मानव विज्ञानाच्या दृष्टीने या पूर्वग्रहांचे चिकित्सक विश्लेषण करणे अत्यंत महत्त्वाचे ठरते.

संगणकीय सर्जनशीलता आणि साहित्य समीक्षा :

साहित्य समीक्षा ही मूल्य निर्णयाची प्रक्रिया आहे. संगणकीय सर्जनशीलतेमुळे समीक्षकाची भूमिका

बदलण्याची शक्यता निर्माण झाली आहे. AI निर्मित मजकुराचे मूल्यमापन कोणत्या निकषांवर करायचे, हा प्रश्न महत्त्वाचा आहे. शैली, आशय आणि भावनिक परिणाम यांचे संगणकीय विश्लेषण शक्य असले तरी साहित्यिक मूल्यांचा अंतिम निर्णय मानवी समीक्षकावरच अवलंबून राहतो. त्यामुळे संगणकीय साधने समीक्षेला पूरक ठरू शकतात. मात्र साहित्यिक विवेकाची जागा घेऊ शकत नाहीत.

पारंपरिक कथन आणि डिजिटल कथन :

पारंपरिक कथन मौखिक परंपरेतून विकसित झाले असून त्यात संवाद, स्मृती आणि सामाजिक सहभाग महत्त्वाचा मानला जातो. डिजिटल कथनात ही प्रक्रिया संगणकीय माध्यमांतून घडते. पुराणकथा, लोककथा आणि दंतकथा या डिजिटल स्वरूपात नव्याने सादर केल्या जातात. परंतु कथनातील मानवी उपस्थिती आणि सामूहिक अनुभव कमी होण्याची शक्यता असते. परंपरा आणि नवनीत यांचा समतोल राखणे हे डिजिटल कथनातील प्रमुख आव्हान आहे.

लेखकाची अस्मिता आणि डिजिटल ओळख :

संगणकीय सर्जनशीलतेमुळे लेखकाची अस्मिता नव्या प्रश्नांसमोर उभी राहते. AI स्वतः लेखक ठरू शकतो का, की तो केवळ साधन आहे? मानवी लेखकाची वैचारिक भूमिका, सामाजिक जाणिवा आणि आत्म अनुभव हे घटक अद्याप अद्वितीय आहेत. डिजिटल युगात लेखकाची ओळख ही सहकार्यात्मक आणि बहुस्तरीय होत आहे. त्यामुळे लेखकाची अस्मिता नष्ट न होता नव्या स्वरूपात व्यक्त होत असल्याचे दिसून येते.

भविष्यकालीन मराठी साहित्य आणि संगणकीय सर्जनशीलता :

भविष्यात संगणकीय सर्जनशीलता मराठी साहित्याला नवे व्यासपीठ देऊ शकते. ग्रामीण, स्थानिक आणि उपेक्षित कथानकांचे डिजिटल दस्तऐवजीकरण शक्य होते. परस्पर संवादी कथा, बहुभाषिक साहित्य आणि जागतिक वाचकांपर्यंत पोहोचण्याच्या संधी वाढतील. मात्र साहित्यिक मूल्ये, भाषिक समृद्धी आणि मानवी संवेदना यांचे जतन करणे आवश्यक आहे. संतुलित वापर केल्यास संगणकीय सर्जनशीलता मराठी साहित्याच्या विकासाला पूरक ठरू शकते.

मानवी लेखक आणि यंत्र :

संगणकीय सर्जनशीलतेमुळे लेखक आणि यंत्र यांच्यातील नाते नव्याने परिभाषित होत आहे. काही जण यंत्राला लेखकाचा प्रतिस्पर्धी मानतात, तर काही जण ते सहकारी साधन मानतात. वास्तवात, AI हे लेखकाच्या कल्पनाशक्तीला पूरक ठरू शकते. यंत्र मोठ्या प्रमाणातील माहिती वेगाने करू शकते, तर मानवी लेखक अनुभव, भावना आणि सामाजिक संदर्भ देतो. या सहकार्यामुळे साहित्य निर्मिती अधिक प्रयोगशील होऊ शकते. त्यामुळे स्पर्धेपेक्षा सहकार्याचा दृष्टिकोन अधिक फलदायी ठरतो.

लेखकत्व, मौलिकता आणि नैतिक प्रश्न :

संगणकीय साहित्य निर्मितीमुळे लेखकत्व आणि मौलिकतेचे प्रश्न निर्माण होतात. AI निर्मित कथेचा लेखक कोण? प्रोग्रामर, वापरकर्ता की संगणक? तसेच मौलिकता ही संकल्पना नव्याने तपासावी लागते. नैतिक दृष्टिकोनातून पाहता, AI प्रणाली ज्या साहित्यावर प्रशिक्षण घेतात, त्या मूळ लेखकांचे हक्क जपणे आवश्यक आहे. साहित्यिक मूल्ये आणि बौद्धिक संपदा यांचा सन्मान राखणे ही संगणकीय सर्जनशीलतेतील महत्त्वाची जबाबदारी आहे.

संगणकीय सर्जनशीलतेच्या मर्यादा :

संगणकाला मानवी भावना, संवेदना आणि नैतिक विवेक यांचा प्रत्यक्ष अनुभव नसतो. त्यामुळे संगणकीय सर्जनशीलता काही मर्यादांमध्येच कार्य करते. ती प्रामुख्याने विद्यमान नमुन्यांवर आधारित असते. साहित्याच्या गूढतेचा, सूक्ष्म भावनांचा आणि सांस्कृतिक संदर्भांचा पूर्ण अनुभव यंत्राला देणे कठीण आहे. म्हणूनच संगणकीय सर्जनशीलता ही मानवी सर्जनशीलतेची जागा घेऊ शकत नाही, तर तिची पूरक भूमिका बजावू शकते.

भविष्यातील शक्यता :

भविष्यात संगणकीय सर्जनशीलता आणि साहित्य यांचा संबंध अधिक दृढ होत आहेत. परस्परसंवादी कथा, वैयक्तिकृत साहित्य आणि बहुभाषिक कथा-कथन यांसारख्या नव्या शक्यता उदयास येतील. मराठी सारख्या भाषांसाठी ही संधी विशेष महत्त्वाची आहे. योग्य धोरणे, नैतिक चौकट आणि मानवी सहभाग राखल्यास संगणकीय सर्जनशीलता साहित्य विश्वात सकारात्मक परिवर्तन घडवू शकते.

निष्कर्ष (Conclusion) :

साहित्य व कथा-कथनातील संगणकीय सर्जनशीलता हा आधुनिक काळातील एक महत्त्वाचा अभ्यास विषय आहे. संगणक कथा रचू शकतो, परंतु मानवी अनुभव, भावना आणि सामाजिक जाणिवा यांचे स्थान अबाधित राहील. संगणकीय सर्जनशीलता ही साहित्य निर्मितीतील एक नवे साधन असून तिचा विवेकपूर्ण वापर केल्यास साहित्य अधिक समृद्ध होऊ शकते. त्यामुळे मानवी लेखक आणि यंत्र यांचे सहकार्य हेच भविष्यातील साहित्य निर्मितीचे खरे स्वरूप ठरू शकते.

संदर्भ (References) :

- Boden, M. A. *Creativity and Artificial Intelligence.*
- Ryan, M. L. *Narrative as Virtual Reality.*
- Manovich, L. *The Language of New Media.*
- Fludernik, M. *An Introduction to Narratology.*
- Floridi, L. *Ethics of Artificial Intelligence.*